

КУПРИН И ТОЛСТОЙ В РАЗКАЗА „АНАТЕМА“

(ПО СЛУЧАЙ 25 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА А. И. КУПРИН И 135 ГОДИНИ
ОТ РОЖДЕНИЕТО НА Л. Н. ТОЛСТОЙ)

Ефрем Каранфилов

Най-значителното в творческото дело на Куприн е свързано с живота на руската армия от края на миналия век. Той видя и художествено разкри непреодолимата тежест на тогавашната военна дисциплина, която смаква чувствата и мислите, за да направи душите на хората сухи и равни като казармените плацове. Той показва на хиляди читатели вековната сила на тогавашната военна йерархия, която постепенно превръща командирите в тирани, а подчинените в автоматизирани изпълнители. Той надникна зад позлатените шампи на така наречените офицерски добродетели и зърна как хитро пълзят лицемерието, карьеризмът, завистта.

Този тих, скромнен човек, руски царски офицер, беше изкован от същия благороден метал, може би, само не така бляскав като декабристите, „железни мъже, закърмени от вълчица“, както се изразява Херцен за тях. И Куприн съумя да вдигне на слабите си плещи цялата тежест на кадетското, на юнкерското възпитание, на гарнизонния живот в затътената провинция, на уставите и дисциплината и да се разбунтува.

Има един тежък, повратен момент в живота на писателя: през 1893 г., когато пропада на изпита за постъпване в генерал-щабна академия в Петербург, той решава да напусне армията. Младият човек не притежава нито рента, нито професия. Цял живот той е бил в сиропиталища и казарми, цял живот е бил учен на дисциплина и послушание. И изведнъж офицерът чувства, че не може повече, че уставните корици са станали тежки като олово, че въздух не му достига в просторните казармени помещения. И въпреки спокойния живот, осигуреното бъдеще, красивите мундири, гарнизонните балове той трябва да изостави всичко това, за да намери своята истинска същност.

Ние виждаме как това руско „грозна пате“ тръгва по безкрайните пътища на родината си, страда, бори се, гладува, но усеща, че в душата му проплесват лебедовите криле. И се зареждат една след друга белетристични творби, някои от които ще останат завинаги в руската литература.

А. И. Куприн не е между великите руски писатели. Неговото име не може да се постави наред с имената на Чехов и Горки, с които е другарувал. Но това е голям писател, един от онези творци, които очертават линията на руския реализъм от края на XIX и началото на XX век. Той въздейства върху огромен кръг от читатели, а неговата повест „Дуел“ след руско-японската война става най-популярната творба в Русия.

Жизненият и творчески път на Куприн, както е известно, е твърде противоречив. Той често криволичи. Добросъвестните литературни историци ще му намерят грехове от либерализма до шовинизма и от абстрактния хуманизъм до контрареволуционерството. И все пак творчеството на Куприн в основната си най-хубава част е смело свързано с живота на народа. Това е един честен творец, хубав, интересен и сложен писател.

На този скромен човек, който беше войник, но не изгуби творческия си облик, на този царски офицер, в жилите на когото течеше бунтовната кръв на Лермонтов, на този лиричен разказвач и нашата литература дължи твърде много. Той не само писа за Освободителната война и Скобелев, но вдъхнови военните разкази на Г. П. Стаматов. (Много общо има в жизнената, пък и в творческата съдба на двамата писатели.) Творбите на Куприн бързо проникваха и у нас и разкриваха частица от онова, което ставаше зад красивите фасади на военните клубове.

И преди Куприн писатели дори като Лев Толстой смело разобличаваха пошлото и бруталното в тогавашната армия. Но Куприн показва как в тази армия, сред тези „храбри офицери и войници“ се ражда един нов героизъм. Не героизмът на „страшното“ „ура“, на „вихрените щикови удари“, а от по-друго естество. Това беше духовният героизъм на преодоляване вековните навици за послушание и покорство, стремещт да се мисли самостоятелно. С познание и вътрешна страст, с вълнение и лиризм този офицер разказваше за проникването на новия революционен дух в старите сиви казармени постройки, за силата на руската литература, която като пролетна зеленина размества тежките каменни блокове на дисциплинарния устав, за да разцъфти с пищна неопределимост.

Тук е истинската сила на А. И. Куприн. Той е поетът на този нов героизъм, който се разгаряше все по-буйно, макар и невидимо зад тържествените звуци на военните музики и разветите бойни знамена.

И все пак има един герой на писателя, който е сред най-интересните негови образи и цялостно изразява гражданската му и литературна същност. Но този герой не е военен, не е облечен в мундир. Той е наметнат с... расо. Това е дяконът Олимпий от малкия разказ „Анатема“.

*

Разказът е поместен за първи път в списанието „Аргус“ през 1913 г. Той е свързан с известната анатема, която руската църква налага на Толстия заради „еретическите му писания“. Разказът се възприема като сатира над църквата и затова бива забранен, а броят на „Аргус“ унищожен.

Но „Анатема“ не е само обикновена сатира, свързана с едно нашумяло събитие. Напротив — както често става с големите творци, конкретният повод е дал възможност на писателя да създаде силна творба с обществено звучене и с философски и поетичен подтекст.

В какво се състои разказът? Неговата фабула е проста: дяконът Олимпий трябва да произнесе на тържествена служба църковната анатема над „богохулника“ Толстой. Но той е чел преди това „Казаци“. Творбата така му е подействувала, че вместо анатема, дяконът изпява „многая лета“. А след това се разпопва.

Ето такъв е разказът. Кои са героите в него? Двама главни: дяконът и Лев Толстой. Наред с тях има и няколко второстепенни: дяконичата, архиреят, детският хор.

Нека да разгледаме тези герои. Първият от тях е Лев Толстой. В разказа той се явява в две лица. Едното — това е благородникът, бояринът Толстой, който е станал еретик и се е разбунтувал срещу бога. И другото лице — това е писателят Лев Толстой, чиято слава гърми из целия свят. Куприн както и всички негови колеги и приятели от Чехов до Короленко и от Горки до Бунин са обожавали Толстоя. За тях той е бил олицетворение не само на истинската литература, но и на най-хубавото в руския дух. Те са чувствували Толстоя като един богатыр, който смело разтърсва старата и прогнила Русия. Сякаш руската литература, благородната и велика литература, изпълнена с най-голямата нравствена красота, до която се е домогвал човешкият дух, се е съсредоточила в образа на този могъщ старец, излязъл на двубой с държавната власт и с другите враждебни сили, които я съпътствуват. Трябва да прочетем с какъв възторг пишат тогава всички прогресивни писатели за Толстоя. Да си припомним например есето на Куприн: „Как видях Толстоя в парахода „Свети Николай“. Дори в самото име на парахода писателят е подирил някакъв символ: „Свети Николай“. Няма други светии там, където е Лев Николаевич.

Но естествено срещу Толстоя се възправя цялата „тъмна Русия“. И на първо място светият синод с неговия „знаменит“ прокурор Победоносцев. (Духът му властвува в синода дълго след неговата смърт.) Догматиката и църковното доктринерство раждат една изострена, неспокойна и жестока мнителност. Дълго е търпяла руската православна църква бунтовното слово на писателя. Той си е позволявал да се меси дори в обредите, да отрича „светите тайнства“. Ние няма да проследяваме отношенията между Толстой и църквата. За нас е важна анатемата. След като е воювала с писания, с проповеди, с речи, със заплашване, църквата се е оказала безсилна. На нея ѝ е останало едно средство, последното — анатемата. С него църквата си е служила или срещу онези, на които друго не е била в състояние да направи, срещу които се е оказвала безсилна и е могла само да ги прокълне, или пък срещу най-големите, най-опасните „еретици, бунтовници, разколници и изменници“. Тук са такива имена като Тимошка Акудинов, Стенка Разин, Ивашка Мазепа, Емьолка Пугачов и др. Думите на анатемата не са изпълнени с обиди, със заплашвания. Те са само едно проклятие. Но в това се крие и тяхната сила.

За да разберем и почувствуваме разказа, трябва да разберем и почувствуваме обряда на анатемата. Авторът го е описал правдиво и силно. В своите безконечни странствувания из Русия, сред множество занятия, с които се е занимавал, Куприн е бил и помощник-клизар в селска черква. И е изучил не само духа на руската вяра, но и тънкостите на църковните обреди.

Ние знаем за силата на обредите и за тяхното влияние върху човешкото въображение. Писателят е имал възможност да наблюдава в армията разжалвания и особено боя с пръчки, който е описал в разказа „Дознание“. (Това описание, заедно с описанието на Толстоя в разказа „След бала“ са едни от най-хубавите в руската литература.) Голямото количество хора, които наблюдават зрелището, мрачната сериозност на „действащите лица“, тържествената обстановка, сложният ритуал на церемонията, звуковите и цветни ефекти, обречеността на осъдените — всичко това прави незабравимо впечатление.

Но обредите на църквата са още по-пищни и по-внушителни. Тези блеснали полилеи и кандила, проточеното монотонно пееие на свещениците, възгласите на хора, владиците със златни корони и жезли, цялата небесна и земна йерархия, която внимателно следи процедурата, всичко това ужасява зрителите. Обикновено анатемосването става на края на службата, за да расте напрежението на богомолците, които с трепет и ужас го очакват. И когато най-после настъпи този момент и свещенослужителят в сияние и злато, с обърната надолу свещ започва да реди думите на проклятието, за да извика мощно и пронизително това „анатема-а-а“, богомолците го чувствуват като нещо страшно, като афоресване, което ще продължи не само до смъртта, а и след смъртта.

Тук се намесва и силата на традицията, на вековния навик на хората да слушат и да вярват. Векове са били анатемосвани най-големите „размирници и нечестивци“. И при всяка нова анатема се изброяват техните имена. Защото църквата не се шегува. Нейните ритуали са свързани с миналото и с бъдещето, с вечността. Името на прокълнатия ще остане на вечни времена да се споменува, осенено с мрачно сияние. Той ще бъде завинаги роднина на нечестивия, еретик и безбожник, ще влезе в церемониала на църквата заедно с това древно проклятие, изпято на старославянски.

Действително в края на XIX и началото на XX век анатемата си е изживяла вече времето. Има нещо комично в опита на светия синод да прокълне Толстой. Но така е на пръв поглед. Силата на църквата е все още голяма. Влиянието ѝ е могъщо. Тя трябва да удари с тоя старинен чук върху главата на писателя. Тук има една тънкость, която Куприн добре е схванал. Анатемата е отправена не към писателя Лев Толстой. С писатели църквата не обича да се занимава. Анатемата е отправена към „господина болярина Льва Толстого“. Този болярин, този аристократ и граф, издънка от древен род, е изменил на своите и се е наредил сред Ивашка Мазепа, Емьолка Пугачов. Него бие църквата. Той я е разгневил, този еретик. За пръв път руският свети синод анатемосва човек, който се е разбунтувал не с оръжие в ръка като Пугачов, не с фанатични догми на уста като поп Авакум, а е въстанал с живото слово.

С тази анатема, с това последно и най-страшно оръжие църквата сякаш повиква на смъртен двубой за спечелване съзнанието на православиците, за спечелване сърцата на руските хора, за спасяването на своя авторитет, най-големия си враг — Лев Николаевич Толстой.

И виждаме ние величественото зрелище: стоят изправени един срещу друг православната църква с цялата своя сила и вековна мощ — и писателят.

Думите на древното проклятие като някаква вълна ще се понесат от църква на църква навред из необятната Русия. Под звъна на Кремълските камбани, под купола на Исакиевския събор, в Киевската лавра, край големите реки, из малките селски църквички, в манастирите, кацнали сред уралските вериги, навред ще се произнася анатемата срещу еретика-болярин. С хиляди гласове проклятието ще ехти.

Срещу цялото това църковно войнство стои един единичък стар вече човек. Но заедно с него са „Война и мир“ и „Ана Каренина“, „Севастополските разкази“ и „Казаци“, безчислените герои, които бродят сред хората. Срещу позлатените катедрали са се вдигнали на поход малките схлупени библиотеки, покрили като мрежа Русия. Срещу тържествените древни църковно-славянски думи блика силно като Волга живото слово.

Ето за тази борба се разказва в подтекста на Куприновия разказ „Анатема“. Да се дири в него само сатиричен смисъл, както правят мнозина литератори, значи да се обеднява творбата, да не се чувствава нейната драматична сила и вътрешна сложност.

Този разказ е възхвала на литературата, добила реална мощ по онова време, възхвала на Толстой. Заедно с есето на Горки и със статите на Ленин — Куприн е усяпл най-добре да изрази истинското значение на великия писател.

*

Главният герой на „Анатема“ е дяконът Олимпий. Всъщност той движи действието. Много тънко и правдиво е изобразил писателят характера на своя герой.

Нека да видим какъв е този човек. Преди всичко той е изпълнен с енергия, жизненост: висок, едър, надарен с голяма физическа сила. Той не знае къде да дене тази сила и обича да цепи дърва, да извършва физическа работа.

Но както често се случва с истински силните мъже, дяконът е добродушен, мек човек. Той притежава онази нежна снизходителност, която понякога е присъща на силните към слабите. Добрината на слабите е законна, защото е по принуда. Но добрината на силните разкрива техния характер. Истински добри могат да бъдат богатирите, а не джуджетата дори в приказките. Писателят подчертава съзнателно както жизнеността, физическата сила на своя герой, така и неговото добродушие.

Този човек обича живота, природата. Той може и да си пийне, и да се повесели, и да се радва. В него няма нищо аскетично. В същото време той е простодушен, наивен. Това не е учен поп, не е интелегент. Душата му не е разядена нито от доктринерство, нито от философстване. В него не се крият стремежи към героизъм, нито пък е склонен към фанатизъм. Дяконът е един напълно обикновен руски човек.

Но в него има нещо, което все пак го отличава от другите: той се е прочул вече със своя хубав глас при богослужението и е обичан със слава в градеца. Дяконът обича да пее и като истински артист се вълнува при всяко излизане пред публиката. Гласът му, както и цялата му физика, е мощен. Когато запее, може да накара пламъците на свещите да затрептят и да изпълни огромната катедрала със звънките вълни на своите „алилуйя“.

И тази особеност на дякона не е случайна, както ще видим по-нататък. И тя е логически свързана с характера му. Природата на този човек е артистична. Той спокойно би могъл да пропусне някоя от безбройните подробности на църковната служба, но не би могъл да живее без своите песни, без това волюно разливане на гласа над притихналата тишина, без възторжените възклицания на слушателите.

Авторът съвсем пестеливо и без задълбочен анализ е очертал контурите на характера, но те са поставени със сигурна и знаеща ръка. И дълбоко са свързани с основния замисъл на творбата.

Дяконът Олимпий е женен за бездетна, суха и зла женица, която се е превърнала в тиранин над добродушния гигант. Бивша възпитаница на манастирско училище, алчна и амбициозна, тя е просмукана с еснафна мъжа си.

Пряк началник на дякона е архиепископът, изсушен от дългата служба старец, намерил приложение на своята неудовлетворена амбиция в педантичното спазване и дребнаво тълкуване подробностите на църковната процедура. Доктринерството и формализмът и в този човек взаимно се обуславят и преливат.

Между такива хора е принуден да живее дяконът Олимпий.

Спокойно, тихо и безбурно си живее този добродушен дякон. Но веднъж случайно му попадат произведения на Толстой. И то „Казаци“. В разказа е подчертано, че случайно му попада творбата. И това е така. Защото хората с раса и униформи по онова време малко четат, а, от друга страна, пресфесиите, при които обрядността играе голяма роля като че са по-чужди на творчеството. Но зад конкретния случай веднага се появява обобщението: навред вече проникват творбите на великия писател и нищо не може да спре техния победоносен ход.

Защо именно „Казаци“ попада в ръцете на дякона. Тази творба, която и Куприн е обичал много, както е известно, е изпълнена с поетична красота, с описания на природата, на онези незабравими степни нощи, с описанието на прости, силни, но човечни хора, храбри и великодушни.

Един човек, който е имал досега работа само с църковни книги, с „наука“, превърнала се в догматика, замряла в схоластично тълкувателство, изведнъж се среща с живото слово. Този дякон, силен и правдив, открива частица от себе си, от онова, което смътно го е вълнувало, в героите на повестта. Точно тази повест отговаря най-добре на характера на героя.

Куприн не е пожелал да покаже подробно какво става в душата на Олимпий. Но ние можем да си представим как чувствено, с всичките си сетива простодушияният правдив човек усеща красотата на лятната нощ и полъха на зефира и ужаса на литналата към пламъка пеперуда. Зад простите, сякаш обикновени думи той долавя поетичното дихание и огромната любов към човека.

Обърнете внимание: авторът не е взел за герой някой учен теолог, който изживявява дълбоки морални терзания, за да възприеме нравствената същност на Толстоевото учение. Авторът не е взел за герой някой интеллигент-толстоист, който желае да извърши подвиг за своя учител. Авторът изобщо не говори за силата на учението на Толстой, а за силата на неговото художествено слово.

Това е дълбоко и добре замислено. Толстоевото учение само по себе си не е способно да роди героизъм. Дори самият Толстой, въпреки непрекъснатите си опити през втората половина на своя живот, не успява да стане герой.

От друга страна, философстващите толстоисти, интеллигенти и либерали, които изразходват нравствената си енергия в безчислени спорове, трудно се поддават на истинска себежертва и героично дело. Дори и ако дойде до него, те повече мислеха за себе си, за впечатлението, което правят, отколкото за другите.

Такива силни, правдиви и жизнени хора като дякона най-непосредствено и искрено чувствуват литературата. Когато се срещнат с нея, а обикновено това става късно, те я възприемат като откровение и за цял живот ѝ остават почитатели. И почитта на такива хора понякога е по-непосредствена и искрена от дестилираната себепоказна почит на литературствувашите.

При дякона Олимпий положението е още по-сложно. Цял живот той е расъл сред църковната софистика. Тук той е упражнявал и силната като тялото си памет. И изведнъж в ледената гора на догмите, църковните правила и техните безконечни тълкувания, превърнали се в „наука“, като пролетен дъх нахлуват думите от поведствта „Казаци“. И ето че ледовете започват да се топят, гората оживява, изпълва се с аромат, потоците се втурват към равнината и всичко става свежо и весело.

Стихийната душа на дякона не е отровна от църковната догматика. Софистиката не е проникнала дълбоко в нея. Успяла е да я обвие само с една мрежа, която силните образи леко разкъсват. Дяконът не се съпротивлява. Напротив — той искрено се радва на творбата, както умее искрено да се радва и на живота.

Не всеки писател може да върши такива „чудеса“. И не всеки читател може дълбоко и силно да чувствава литературата. Дяконът Олимпий и Лев Толстой щастливо се срещат.

*

Пестеливо е описал авторът въведението в атмосферата на събитие. Но самата църковна служба е проследена подробно и внимателно. Сякаш виждаме чинно наредените богомолци, придирчивия и зъл архиепископ, който следи за точното изпълнение на процедурата, жената на дякона, която суетливо присъствува на всяка служба и най-последно огромния и величествен Олимпий.

Той се вълнува като всеки артист преди пеенето. Той не мисли за нищо друго, а как ще прозвучи неговият глас и как ще се съгласува с хора. Защото видимо има съперничество между дякона-певец и професионалния музикант-диригент на хора, който се чувства засенчен от славата на този „дилетант“. Но както става в такива случаи, мощта на таланта покорява и повлича след себе си придирчивия бездарен професионалист. Дяконът е убеден, че и този път ще победи. Той е изпълнен с радостен трепет от чувството на своята сила. Сега ще прозвучи неговият глас и свободен и волен ще завладее слушателите.

Но ето идва бележката на владиката за анатемата. Тук е повратният момент, драматичният възел на творбата. Какво става в наивната, пряма и открита душа на дякона Олимпий? Писателят рисува само външните факти: дяконът изброява едно след друго имената на еретици и богохулници, бунтари и царски врагове. И след всяко име прозвучават думите на проклятието. Но тези хора отдавна са мъртви. Църквата е свикнала да ги анатемосва. И дяконът е свикнал да ги прокллина.

Постепенно идва редът на новия богохулник и еретик: „Протодяконство твое да благословит господ бог наш, анафемосвати богохулника и отступника о вери Христовой блядословно отвергающего святыя тайны господин болярина Лева Толстого. Во имя отца и сина и святого духа“.

Тези думи трябва да произнесе над затихналата черква възкаченият на амвона протодякон. В този миг Куприн е показал външно ужаса на своя герой: „Изведнъж Олимпий почувствува, че косите на главата му настръхват на разни страни и стават тежки и твърди като стоманена тел. И в същия миг с необикновена яснота изплуваха прекрасните думи на вчерашната поведствта...“

И дяконът си припомня за политналата към пламъка пеперуда, която грижливите пръсти нежно и внимателно отстраняват.

А през това време устните гръмливо и мощно изговарят думите на проклятие, свързани с имената на „бивший поп Никита и чернци Сергей, Саватий да Саватий же, Дорофей и Гаврил, които всички хулят светите тайнства и не желаят да се покорят. . . да бъдат проклетии!“

И пак в сърцето на дякона прошумяват думите на повестта за самотната люлка, плувнала по голямата река, за убитото дете, за отвлечените чеченки и за дълбоката милост на автора към тези непознати хора.

С това редуване на гръмливо изпятите думи на проклятието и звънящите в сърцето радостни думи на милост и любов към човека, към всяка животинка Куприн постига голямо художествено въздействие. Без да психологизира, той разкрива пестеливо и внушително борбата, която става в душата на дякона. Олимпий е запомнил думите на повестта непринудено и естествено така, както се помни хубаво стихотворение. Защото те са го дълбоко развълнували. Паметта на сърцето е най-силна. Тези думи, превърнали се в образи, изпълват съзнанието му.

Но не само дяконът се вълнува. И ние читателите също се вълнуваме. Злите думи са произнесени гръмливо, подхванати от хора те странно прозвучават в детските уста и странно политат към разпнатия за хората Христос. А думата на Толстой не се чуват, но се чувствуват в трепета на гласа на дякона, в блясъка на очите му, във вълнението, което го разтърсва. И ние също чувствуваме, че те са по-силните.

Куприн е успял да покаже как в душата на един обикновен руски човек драматично се борят догмата и живият творчески дух. И къде става това? На един църковен амвон. Къде чак е проникнала литературата, къде е проникнал Толстой? Това, което не можаха да сторят нито поп Авакум, нито Симон Вълхва, Анани и Сапфир, които „пожелаха да изкусят духа господен“, нито бунтовниците Ивашка Мазепа и Емьолка Пугачов, го постига „господина болярина Льва Толстого“. Той разтърсва душата на този, който трябва да го прокълне. Както в средновековните чудеса ръката на палача му изсъхва.

Нека да надникнем още по-дълбоко в съзнанието на дякона Олимпий: той би могъл да произнесе думите на проклятието. И това ще бъде най-лесното. Той е духовно лице и щом църквата го изисква грях ще бъде пред бога и хората да не го изпълни. Дяконът е свикнал от ранна младост да се подчинява на църковните догми. За него те са свети. Върху тях не трябва да се размишлява.

От друга страна, той е получил вече записката на архиеерея. И в църквата, както в армията, йерархията има страшна сила. Заповедта на началника е закон за подчинения. Над тази анатема, в края на краищата, са мислили най-високостоящите йерарси, целият свети синод. Те са по-умни и по-знаещи от простодушния дякон. Той трябва да изпълни заповедта. И ние виждаме как църквата с цялата си тежест натиска едното блюдо на везните. На другото стоят само простите думи на повестта.

Но тук има още нещо, може би, по-важно: дяконът знае добре, че ако не произнесе думите на проклятието, очакват го понижение, заточение в затънт манастир. Целият така добре устроен живот ще рухне. А не трябва да се забравя и гневът на дяконицата, която ще полудее от ужас. Олимпий ще трябва да се откаже от всичко хубаво: и от су-тришната ракийца, и от спокойния живот, и от нещо по-важно: от песните в катедралата, от възторга на хората, от славата. Нали така той се изявява, нали това осмисля неговото съществуване. Колко обича той да

чува ахването на почуда, когато вълните на могъщия му глас раздвижат кристалите на полилеите и те разчупват светлината на свещите!

И от всичко това трябва да се откаже. Има ли нещо по-трудно за артиста да се отрече от себе си? Та нали много и различни артисти са оправдавали политическата си невярност с вярност към изкуството?

А колко лесно е да се произнесат думите на анатемата!

И най-после дяконът Олимпий знае много добре, че всички слушатели: и владиката, и омразният му диригент, и хорът — всички чакат момента на проклятието. Сила се крие в смелостта да изненадаш „множеството“, да направиш нещо, което ще го разтърси и обърка. Най-трудно е да се бунтуваш публично пред враждебна среда. Дяконът би могъл да си представи учудените очи на богомолците, гнева на владиката, изненадата на хора, на свещениците, на дяконицата.

А като произнесе думите на проклятието всичко ще мине леко и спокойно. Какво го интересува Толстой, когато не познава и доскоро не е знаел, че съществува, пък и какво ще стане на Толстой, ако някой си дякон го прокълне или не го прокълне.

Олимпий би могъл да хитрува. Той би могъл да се престори на болен, да се направи, че не е получил записката, или че не е разбрал, или пък — че грешно я е разбрал. В най-лошия случай той би могъл само да пропусне да произнесе името на писателя. В такъв случай ще получи някакво наказание, няколко ругатни от своята жена. И толкоз. Така и съвестта му ще бъде чиста и няма особено да пострада.

Но не е такъв човек дяконът Олимпий. Той е дълбоко честен. И избира най-трудния, най-смелия, свързания с най-голяма саможертва път: вместо проклятие, изпява възторжена прослава.

*

Редуването на думите на проклятието, изпети на глас, и думите на повестта, които болезнено изострената памет призовава с чудна отчетливост, не върви механично. Напротив, напрежението в душата на дякона се изостря. Той все по-ясно чувства контраста. И възторгът му расте. Този възторг се подхранва както от психологическото напрежение, така и от чувството за неправда, което се извършва над един велик човек.

„Боже мой, кого проклинам аз? — мислеше св ужас дяконът. — Нима него? Ами че аз цяла нощ плаках от радост, от умиление, от нежност. . .“

Възторгът е психологическо състояние, което бързо обхваща съзнанието. Той буйно запламтява и е способен да изгори всякакви трезви съображения. От друга страна, душата на дякона е „стихийна“, както се изразява Куприн, и е податлива на силни преживявания. Най-после — той е дълбоко честен, правдив човек с чисто сърце. . . И все пак вътрешната борба е тежка:

„Лицето му стана синьо, почти черно, пръстите се вкопчаха конвулсивно в перилата на амвона. За един миг му се струваше, че ще припадне. Но той се съвзе. И като напрегна цялата мощ на своя грамаден глас, почна тържествено:

— Земной нашей радости, украшению и цвету жизни, во истину Христа соратнику и слуге, боляруину Льву. . .

Той замълча за секунда. А в препълнената с народ черква в това време не се чуваше ни кашлица, ни шепот, ни влечение на крака. Настъпил бе оня ужасен момент на тишина, когато няколко стотната тъпла

мълчи, подчинена на една воля, обладана от едно чувство. И ето очите на протодякона се изпълниха със сълзи и изведнъж почервенияха, а лицето за миг стана толкова прекрасно, колкото може да бъде прекрасно човешко лице в екстаза на вдъхновението. Той още веднъж се окашля, опита мислено прехода в два полутона и изведнъж, като изпълни със свръхестествения си глас грамадната катедрала, изрева:

— . . . Многая ле-е-е-та-а-а-а.

И вместо според обряда на анатемосването да спусне свещта надолу, той я вдигна високо нагоре. . . “

Така постъпва дяконът. Но какво става в душата му? Силното колебание и вътрешна борба, съсредоточени в този миг, когато заради истината, заради възторга от Толстой, заради любовта към човека, той пренебрегва миналото си и жертвува бъдещето си, са преминали. Настъпва момент на светла радост и вдъхновение, на творческа свобода и чувство за изпълнен дълг. Дяконът Олимпий знае що е вдъхновение. Понякога при пеенето то го е осенявало. Но сега вдъхновението му е дошло след тежка борба, след върховна жертва. То е радостно, светло, бушува в грамадното му тяло, както гласът му в грамадната катедрала. И затова очите му се изпълват със сълзи, затова лицето му става толкова прекрасно. И той намира най-хубавите думи за възхвала на писателя, най-точните и най-прочувствувани.

Тук ние още веднъж виждаме как силните чувства са пестеливи и съвършено точни при своя езиков израз. За разлика от църквата, която дери да накаже болярина Толстой, дяконът е намерил писателя, но в своето прославно слово той употребява църковния израз, за да му придаде силата и трайността на обряд.

И затова така стихийно се отприщва като след преодоляно съпротивление неговото чувство. Затова така тържествено гърми „многая лета“. А ето че и хорът подема възхвалата. Странно контрастират нежните детски гласчета с могъщия бас на дякона. Представяме си как тяхната песен, лека и въздушна, непрекъснато извира и се носи в смразената катедрала. Напразно смаяният диригент се опитва да спре малките певци. Той е безсилен. Изглежда като че този сух човек се е запалил от лудостта на дякона. Детските гласове сякаш символистично са подели вече възхвалата на Толстой.

Древният обряд на анатемосването е нарушен. Не са го нарушавали досега нито в чест на Авакум, нито в чест на Пугачов. Срещу Толстой проклятието се оказва безсилно.

За Толстой са писани тонове хвалебствени слова. Хвалили са го силни творци със стихове и песни, със светлина и бои, с музика и длето. Но възхвалата на тоя дякон е по-друга. Един човек е пожертвувал своето минало и своето бъдеще, разбунтувал се е, извършил е подвиг, благодарение силата на художника Толстой. Няма по-хубава възхвала от тази.

И още нещо: този подвиг е донесъл радост и обновление на скромния руски човек, освободил е вътрешните му сили, вдъхновил го е.

Друг човек е вече дяконът Олимпий.

В сагата за Гьоста Берлинг на Селма Лагерльоф главният герой Гьоста Берлинг също е разпопен поп. Той, разбира се, е съвсем различен от руския дякон. Но и на него му се случва веднъж да се изправи на амвона и да усети как покривът се вдига нагоре, как подът потъва и как го осенява вдъхновението. И това е най-щастливият миг в живота му. Но северната писателка е изградила своя любим герой в романтична светлина и вдъхновението, което осенява младия мъж „с профил на военоначалник и с очи на поет“, е запламяло благодарение на индивидуалистичен бунт и морално сътресение. Шведската сага започва с този красив миг.

Разказът за дякона Олимпий завършва с върховния миг на раждането на подвига. Оттук заструява щастието на вдъхновението. При него, въпреки известна незадълбоченост на психологическата мотивировка, моментът на прославата, на „многая лета“ е последица от логическото развитие на характера. Този момент е по-близък до речта на Жулиен Сорел пред йезуитите, отколкото до речта на Гьоста Берлинг в църквата преди разпопването му. Защото и при Жулиен имаме раждане на подвига. Дълбоки социални мотиви и правдиво вътрешно развитие на характера са създали тези героични моменти.

Творбата на Куприн, както и героят му не се явяват случайно. Те отразяват цялата тогавашна напрегната и тежка действителност в Русия, която бързо зрее за революция. Това е времето, когато литературата, благодарение на редица обективни и субективни причини, е завладяла огромен терен в съзнанието на хсрата, станала е материална сила и прониква навред. Това е времето, когато се разчупват старите догми във всички области на живота, дори в армията и църквата.

Ето защо този разказ е изпълнен с оптимизъм и вяра: един руски човек жертвува своя спокоен живот в името на най-хубавото от своята същност. Той не е професионален бунтовник, фанатик или екзалтиран еретик, а най-обикновен човек, добродушен, потънал в своите навици. Това не е и младеж, който лесно се възпламенява. Дяконът Олимпий е вече възрастен, с прошарена коса като Дон Кихот и като него тръгва да се бори за правдата. Цял живот той се е осъществявал единствено посредством своите песни. Но се отказва от тях, за да се осъществи напълно и цялостно. Той жертвува своето изкуство в името на голямата правда на живота и изкуството, която не пожелава да похули, и с това показва каква артистична душа носи.

След своята „размирна постъпка“ дяконът се е променил. Не е вече добродушният отпуснат великан. Мрачна решителност свети в погледа му. Той преминава сред ужасения народ, „надвишил с цяла глава богомолците, голям, величествен, печален“ и хората неволно се отдръпват пред него, за да му сторят широк път. Те чувствуват, че е станало нещо необикновено, голямо, че са присъствували на раждането на един подвиг.

Преди да напусне черквата, дяконът се среща със старите си врагове. Като каменен минава той покрай архиерейското място, където е стаено злобното доктринерство и всичко, което е притискало свободния, силен човек. Той дори не хвърля поглед натам.

Но дяконът се среща и със своята жена, разплакана, разгневена, сърдита: „Какво направи глупако нечестиви, нагълта се сутринта с водка, проклети пияници!“ Тази зла женица, кондензирана еснафщина,

не може да проумее онова другото пиянство на дякона. А ето какво ѝ отговаря той:

— Все ми е едно. Ще ида да товаря тухли, стрелочник ще стана, количкар, дворник, но от сана си ще се откажа. . . Още утре. Не искам повече. Не желая. Душата ми не понася. . .“

Та същите думи не произнася ли в дните на своята младост и Курприн? И него не осеняват ли Толстой и руската литература? Повестта „Казаци“ не е ли една от причините да напусне той казармата и да стане носач на тухли, стрелочник, количкар, дворник? И младият офицер злоба вече не можеше да понася. И напуска спокойния живот, ограден с висока стена, за да навлезе в истинския руски живот. . . И в литературата.

Разказът „Анатема“, както повечето силни творби, има автобиографичен характер. Това е една изповед.

Нека крещи разгневената объркана дяконица, че мъжът ѝ е полудял, че ще го тикнат в лудницата. Той продължава своя път „необятен, огромен, черен и величествен като паметник“.

*

Някога Ив. С. Тургенев написа своя разказ „Муму“, за онзи глух селянин, силен като великан, когото злата помещица измъчва. Големите революционни демократи разкриха символа: „Великият глух“, благодареният богатир е руският народ, все още глух, но с огромна сила зад неговото добродушие, който твърдо крачи по своя път.

И в разказа „Анатема“ ние се срещаме с един силен, простодушен богатыр, но този юнак вече чете Толстой, смело разбива най-страшните догми, бунтува се срещу армията и църквата и крачи по своя път към бъдещето „необятно огромен и величествен като паметник“...